

STOCKHOLMS UNIVERSITET
HISTORISKA INSTITUTIONEN

**EN FASTIGHET OCH DESS INVÅNARE I
KVARTERET WAHRENBERG I KLARA FÖRSAMLING**

Grundkurs i historia 40 poäng

2:a terminen

Moment 7 Uppsats

Ht 2003, reviderad 2006-05-12

Pehr Hedenqvist

Handledare: Hossein Sheiban

INNEHÅLL

1 INLEDNING	3
1.1 Bakgrund	3
1.2 Källor	3
1.3 Metod	5
1.4 Forskningsläge	5
2 KVARTERET	6
3 FASTIGHETEN	8
3.1 Ägare	8
3.2 Hus	9
3.3 Ekonomi	10
3.3.1 Taxerings- och försäkringsvärde	11
3.3.2 Hyror	12
4 MÄNNISKORNA	14
4.1 Män, kvinnor och barn	14
4.2 Yrken	14
4.3 Inkomster	15
4.4 Hushållsstorlek och -sammansättning	17
5 SLUTDISKUSSION	18
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	21

1 INLEDNING

Syftet med uppsatsen är att utforska en fastighet i Klara församling¹ och undersöka dess invånare med hänsyn till hushållstillhörighet, kön, inkomst och yrkesgrupp under åren 1878-1926, samt beskriva och teckna en historia över de hus som tillhört fastigheterna Wahrenberg 7 och 8, tidigare en fastighet med nummer 3 från det de byggdes till dess de revs och beskriva förändringar över tid.

1.1 Bakgrund

År 1878 ersattes församlingarnas kyrkobokföring i Stockholm av rotemanssystemet. Staden delades in i 16 rotar (områden). Rotemannens uppgift var att hålla ordning på befolkningen, alla flyttningar var tvungna att anmälas till honom. Vid periodens slut fanns 35 rotar.

Anledningen var att Stockholm i mitten av 1800-talet upplevde en snabb befolkningsökning, konjunkturstyrd industrialisering och tidvis stor bostadsbrist, vilket ledde till en stor rörlighet bland befolkningen.² Fastigheterna som valts för undersökning låg i kvarteret Wahrenberg och hade tomt nummer 7 och 8, tidigare benämnd 3. För undersökningen av hyresgästerna har rotemannainstitutionens tidsperiod 1878-1926 valts, då 1027 människor bodde i fastigheterna. Fastigheterna har valts med hänsyn till den hanterliga mängden hyresgäster i förhållande till uppsatsens omfattning.

1.2 Källor

Källmaterial som använts är *Klaraskivan*, som innehåller rotemansarkivet för rote 2 och 3, d v s hela Klara församling. Denna källa har kompletterats med mantalslängder³, mantalsuppgifter⁴ och folkräkningen 1890. Bilder och information om fastigheten har studerats på Stockholms stadsmuseum och Stockholms stadsarkiv. I några fall har även dopbok och databaser använts för att kontrollera hyresgästernas släktskap när släktskapsförhållandet varit av intresse för att fastställa hushållssammansättningen.

Den största felkällan i källmaterialet är att det i många fall saknas uppgift om hushållsföreståndare på *Klaraskivan* och att det därför varit omöjligt att bedöma vilket hushåll vissa personer tillhört. Det förekommer också åtminstone ett fall där en person var

¹ Klara församling tillhör sedan 1989 Stockholms domkyrkoförsamling enligt *Nationalencyklopedin Multimedia 2000* (Malmö 2000).

² *Klaraskivan, Stockholms Historiska Databas* (Stockholm 2000).

³ Förteckning över alla i ett distrikt mantalsskrivna, användes bl a för beskattning.

⁴ Underlag till mantalslängderna.

mantalsskriven i flera olika fastigheter under samma tidsperiod. I några fall har också några kvinnor en hushållsföreståndare som bodde i en annan närliggande fastighet. Dessa kvinnor tillhörde Sveriges Kontoristförening och var inhysta på Brunkebergstorg 9, vilket mantalslängden utvisade.⁵ Hänsyn måste också tas till att det inte är möjligt att bestämma hyresgästernas antal en viss bestämd dag, utan bara ett bestämt år⁶, vilket medför att personerna som redovisas på *Klaraskivan* inte nödvändigtvis bott i husen samtidigt. Omsättningen av hyresgäster i fastigheten var också mycket stor. För att kringgå problemet har jag beräknat hushållsstorlek med hjälp av mantalslängderna som upprättades i november eller december månad före taxeringsåret. I dessa längder finns enbart enstaka ”efterförda”⁷ personer som inte kunnat placeras i rätt hushåll.

Angående kvinnornas yrken och titlar, är det möjligt att de som enbart kallades hustrur kan ha haft tillfällighets-, deltids- eller heltidsarbeten. Av hundrafemton kvinnor som bott i kvarteret Wahrenberg 7 och 8 under perioden 1878-1926 och som angivits vara gifta var det bara fem som vid något tillfälle som gift också hade en yrkestitel.⁸ En gift separerad kvinna anges vara guldsliperska i hyreslistan från 1900, medan hon på *Klaraskivan* kallas måleriarbetarehustru.⁹ En gift kvinna benämns hustru på *Klaraskivan* och kassörska på Centralhotellet i mantalslängden för 1915. I detta fall är det speciellt anmärkningsvärt att inte någon yrkestitel angetts eftersom hon var den som tjänade mest i familjen, 200 kr mer än maken.¹⁰ Det är likaså svårt att bedöma vad titlarna mamsell, jungfru och fröken egentligen betydde. Mamsell har under årens lopp använts på olika sätt, i regel har titeln betecknat en yrkesarbetande ogift kvinna, men har också använts istället för titeln fröken och för prostituerade. Jungfru kan ibland vara detsamma som kammarjungfru. En av mamsellerna i källorna arbetade 1879 på Stockholms Utskänkings AB och en jungfru var anställd som tjänarinna i ett hem. Fröknar var i regel av högre stånd än mamseller och som exempel kan nämnas att två av de fröknar som förekommer i materialet var adliga, däribland ägarinnan Lotten von Krämer.¹¹ Lotten var

⁵ *Klaraskivan*; Mantalslängd Stockholm rote 2 1915, Stockholms stadsarkiv (SSA).

⁶ Det har inte heller varit möjligt att rensa bort hyresgäster manuellt då det i många fall enbart framgår årtal för flyttning, alltså inget exakt datum.

⁷ Efterförd = person som antecknats i slutet av längden, p g a att personen av någon anledning missats.

⁸ *Klaraskivan*. En kvinna är barnmorska, en är tvätterska (mannen har emigrerat till USA), en är kafébiträde (hon visar sig dock vid närmare granskning vara ogift), en är automatbiträde (bor inte tillsammans med maken) och en kallas hustru, uppapperska.

⁹ *Klaraskivan*; Hyreslista 1900,

http://histlab.itc.edu.stockholm.se/arkivet/tabeller/stadsdelar/klara/folkrakning/kvarter/lagenheter/klara_kvarter_ram1900.htm, 2003-10-01, kl 00.10.

¹⁰ Mantalslängd Stockholm rote 2 1915, SSA.

¹¹ <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 2003-10-23, kl 18.30. Sökord mamsell, fröken och jungfru.

både författare och översättare, men omnämns aldrig som detta i mantalslängderna, medan den adliga fröken Rosalie von Printzencreutz levde på en statlig pension. Bland männen förekommer inga liknande problem, förutom i ett fall med en man som benämns yngling utan någon vägledning om hans yrke.

Enbart de skattepliktiga bruttoinkomsterna från mantalslängderna har behandlats, en analys av olika års skattesystem med olika slags avdrag ryms inte i denna uppsats. Skattefria pensioner eller fattigunderstöd redovisas inte heller då dessa bara angavs sporadiskt i längderna.

1.3 Metod

Årtalen 1878, 1890, 1902, 1914 och 1926 har valts, varvid det första året är startåret för rotemansarkivet och det sista året slutpunkten. *Klaraskivan* har använts för att belägga vilka personer som bodde i fastigheten under dessa år. Med hjälp av uppgifterna har därefter ett antal personer sökts i mantalsregistren för vidare beställning av rätt mantalslängd. Samtliga hyresgäster i fastigheten har ordnats hushållsvis med hjälp av mantalslängderna 1879, 1891, 1903, 1915 och 1927 som studerats i original på Stockholms stadsarkiv. I ett fall har också dopbok använts¹², för att fastställa släktskap, och i ett fall har Demografiska Databasen Södra Skåne¹³ använts. För vissa kompletterande uppgifter rörande fastighetens historia har mantalslängder och mantalsuppgifter för andra år än redan nämnda använts.

1.4 Forskningsläge

I och med att Stockholms stadsarkiv har gett ut *Klaraskivan* finns rotemansarkivet lätt tillgängligt. Som följd har flera projekt med *Klaraskivan* som källa startats. Det finns även ett virtuellt Klara 1890. På stadsarkivets hemsida informeras om aktuella projekt och om vissa fastigheter och verksamheter i Klara.¹⁴ Fastigheterna Wahrenberg 7 och 8 har dock inte studerats så ingående och med hänsyn tagen till flera aspekter såsom i denna studie.

¹² <http://www.genline.se>, 2003-10-23, kl 19.00 (kräver abonnemang), dokument nr GID 432.22.27400, dopbok Örberga, Östergötlands län visar att CW och IW Robson som finns i Mantalslängd Stockholm rote 2 1903 är mor och dotter.

¹³ http://www.ddss.nu/MSA_fodda_helpost.asp?ID=53361 och http://www.ddss.nu/MSA_fodda_helpost.asp?ID=52577, 2003-09-30, kl 15.22 visar att Ida A och Hilda C Öberg som finns i Mantalslängd Stockholm rote 2 1903, SSA, är systrar.

¹⁴ <http://www.ssa.stockholm.se>, 2003-10-02, kl 21.53. Allmän information.

2 KVARTERET

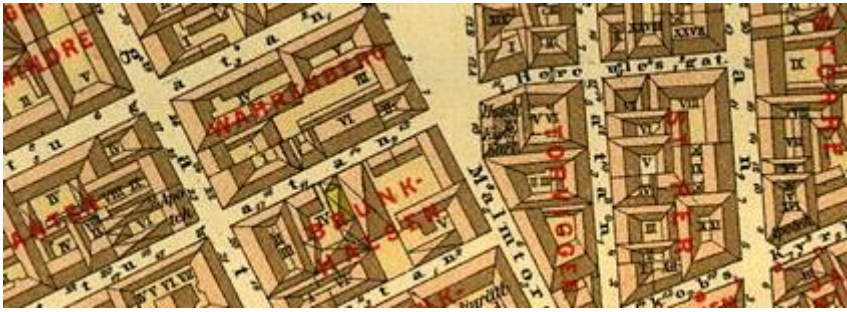

Bild 1 Kv Wahrenberg 1885, detalj ur A R Lundgren karta över Stockholm 1885. SSA, Kart- och ritningssamlingen

Kvarteret¹⁵ Wahrenberg är beläget i Klara församling i Stockholms stad. Kvarteret omgärdas av gatorna Drottninggatan (benämning sedan 1639), Vattugatan (sedan 1926, från 1857 benämnt Stora Vattugatan), Brunkebergstorg (sedan 1805) och Herkulesgatan (har funnits sedan 1857, men denna del av gatan hette före 1926 Lilla Vattugatan).¹⁶ Det har under perioden 1878-1926 funnits åtta stycken tomter i kvarteret. De hus som undersökts har under perioden 1878-1919 varit belägna på tomt nummer 3 och under perioden 1920-1926 på tomt nummer 7 och 8. På *Klaraskivan* förekommer dock även beteckningen ”Wahrenberg 3, 8” 1926. Adresserna har under denna period varit Drottninggatan 24 och Brunkebergstorg 9.

Tomterna¹⁷ till Drottninggatan 22 och 24¹⁸ (då en tomt) tilldelades redan 1646 underståthållaren Melchior von Falkenberg. Meningen var att han skulle bygga ett stenhus på tomten, vilket aldrig skedde. Efter hans död 1651 såldes tomterna. På 1670-talet övergick tomten till Drottninggatan 22 till guldsmeden Hans Georg Warnberger. Kvarteret anses vara uppkallat efter honom, trots att namnen inte är identiska. På 1800-talet kallades det också Brunkeberg, Brunkhalsen, Brunkhuvud och Brunken.¹⁹

År 1803 lade stadsarkitekten C C Gjörwell fram en plan för Brunkebergstorg som förverkligades först på 1830- och 1840-talen. Den oordnade bebyggelsen runt torget ersattes av ett förnämt bostads- och affärscentrum.²⁰

¹⁵ Kvarter är avgränsat markområde som bildar enhet i stadsplaneringen. ”Ruta” i gatunätet som omfattar en eller flera byggnadstomter [*Nationalencyklopedin Multimedia 2000* (Malmö 2000)].

¹⁶ Stahre, N-G m fl, *Stockholms gatunamn* (Uppsala 1983).

¹⁷ Tomt är markområde som är avgränsat och bebyggt eller avsett för byggande. Kan utgöra egen fastighet eller ingå som en avgränsad del i en fastighet [*Nationalencyklopedin Multimedia 2000* (Malmö 2000)].

¹⁸ Husnumren inom kvarteret var fr o m 1729: 11-13, 1810: 1-5, efter 1832: 22-26 enligt Sjögren, Arthur, *Drottninggatan genom tiderna* (Stockholm 1923) s 179.

¹⁹ Kv Wahrenberg 1, PM med anledning av åbyggnadens rivning 1969-08-05, Stockholms stadsmuseum (SSM).

²⁰ Råberg, M m fl, *Husen på malmarna* (Stockholm 1985) s 48.

Så här beskrivs kvarteret i *Stockholm – staden som försvann*:

Bakom 1700-talsfasaderna i kvarteret Wahrenberg invid torgets västra långsida fanns också ”vanliga hyresgäster” som befolkade kvarteren även efter kontorstid. Det mellersta huset, Brunkebergstorg 9, hade inte genomgått några märkbart större förändringar sedan byggnadsåret 1799. Det var känt som ”Huset med de gamla fröknarna” efter Sven Lidmans roman med samma namn, vars handling till stor del utspelas här. Om man passerade från torget genom den välvda portalen in på gården var det som att förflytta sig 200 år bakåt i tiden [...]. Gårdshuset med brutet tak som syns omedelbart bakom staketet tillhörde Herkulesgatan 16. Det var här Cajsa Warg, hade sitt hem i mitten av 1700-talet. Huset beboddes då av statssekreterare Leonard Klinckowström och dennes hustru som var släkt med Cajsa Warg, eller Christina, som hon egentligen hette. Skyltfabrik Bondarevsky & Son, som startade 1914, får här representera den rika flora av spirande småföretagsamhet som i så hög grad präglade de gamla Klarakvarteren.²¹

Mamsell Warg bodde alltså i grannhuset på Herkulesgatan 16 och hade utsikt mot gården från sin kammare. Författaren Sven Lidman bodde tillsammans med sin mor och syster på Brunkebergstorg 9 under åren 1894-1907 och han beskriver miljön i romanen *Huset med de gamla fröknarna* (Stockholm 1918).²² Carl Michael Bellmans änka Lovisa Fredrika Grönlund bodde i samma hus²³ under en tid, liksom tecknaren, överintendenten och överstelöjtnanten Fritz von Dardel, under 1849-1862. Huset kallades också det Kræmerska huset, efter ägaren.²⁴ Sveriges första kvinnliga advokat Eva Andén bodde på 1920-talet både på Drottninggatan 24 och Lilla Vattugatan 14 (Wahrenberg 6), hon var även ledamot i Samfundet De Nio²⁵, som omnämns senare (se ägare).

Enligt mantalslängden 1860 för Stockholm Klara övre bodde det 223 personer i hela kvarteret, 140 kvinnor och 83 män. Femtiofem år senare (1915) var enbart 122 personer mantalsskrivna i kvarteret och enligt statistik över Stockholms stad innehöll hela kvarteret den 31 december 1915 sex stycken tomter med en yta av 3919,9 kvadratmeter.²⁶ Denna minskning av befolkningen gällde hela Klara församling, i motsats till resten av Stockholm som såg en

²¹ Sjöbrandt, A & B Sylvé, *Stockholm – staden som försvann*, sida 42 (Stockholm 2000); Huset brandförsäkrades dock 1792 och angavs då vara nytt (ritningar saknas), så 1799 som anges i citatet kan inte stämma. Allt enligt Kv Wahrenberg 8, PM med anledning av åbyggnadens rivning 1869-08-04, SSM.

²² Kv Wahrenberg 8, PM med anledning av åbyggnadens rivning 1969-08-04, SSM; *Klaraskivan*.

²³ *Svenska Dagbladet* 1967-03-05.

²⁴ <http://mapage.noos.fr/cdedardel/Sverige/StockholmHomes.html>, 2003-10-23, kl 19.18.

²⁵ *Nationalencyklopedin Multimedia 2000* (Malmö 2000).

²⁶ *Statistisk årsbok för Stockholms stad 1915*.

befolkningsökning och berodde på en tidig kontorisering av området. Rote 2 och 3 slogs därför den 1 augusti 1916 ihop till en rote, Klararoten.²⁷

Under 1960-talet kom en ny stadsplan kallad City 1967 och i mars samma år revs hela kvarteret, varvid Berendts Herrekipering flyttade till Karlavägen efter 107 år på adress, Drottninggatan 24.²⁸ Därefter byggdes Klaratunneln, två kontorshus och ett parkeringshus i kvarteret. Det kom att dröja till slutet av 1990-talet innan människor flyttade in i kvarteret igen. Skanska färdigställde 1997 nittio nya bostäderna i kvarteret Wahrenberg 11.²⁹

Idag innehåller kvarteret bland annat delar av parkeringshuset Gallerian, en Intersportbutik, en zooaffär, restauranger och kontor, samt bostäder ovanpå parkeringshuset.

3 FASTIGHETEN

3.1 Ägare

Fastigheten³⁰ ägdes troligen redan 1853³¹, enligt mantalslängden senast 1860, av landshövdingen i Uppsala län, friherre Robert Fredrik von Kræmer (1791-1880).³² År 1871 ägdes den gemensamt av Viktor Björnström (1831-1881)³³, hovpredikant och kyrkoherde i Solna, senare i Södra församlingen och fröken Lotten von Kræmer (1828-1912), författare och filantrop som genom sitt testamente lade grunden till Samfundet de Nio, vars ändamål är att främja den svenska litteraturen.³⁴ Efter kyrkoherdens död stod hans änka Ebba Björnström (1837-1899), född von Kræmer³⁵, och syster till Lotten, som ägare tillsammans med systemen. Det är troligt att Ebba var den egentliga ägaren redan 1871, men eftersom gifta kvinnor var omyndiga på den tiden och heller inte kunde få bestämmanderätt genom äktenskapsförord, så

²⁷ Klaraskivan.

²⁸ Svenska Dagbladet 1967-03-05.

²⁹ <http://www.msib.se/msib1/script/projinfo.asp?info2=Kv%20Wahrenberg%2011,%2090%20l%E4genheter,%203.000%20m%20B2%20kontor%20och%20butiker&pageID=12>, 2003-10-23, kl 19.31.

³⁰ Fastighet är enhet av fast egendom som är uppbyggd av olika rättsregler. Fastighetens gränser framgår av karta, men är även markerade i terrängen. Till fastigheten hör fastighetstillbehör (t ex byggnader) [Nationalencyklopedin Multimedia 2000 (Malmö 2000)].

³¹ Wahrenberg 3, Byggnadsnämndens arkiv, SSM.

³² Mantalslängd Stockholm Klara övre 1860 nr 28, SSA; Grill, Erik (red), *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1975-1977).

³³ http://www.bibelsallskapet.se/index.html?page=sbs_hist_talare, 2003-10-23, kl 19.24.

³⁴ <http://www.samfundetdenio.com/lotten.html>, 2003-10-23, kl 19.39.

³⁵ Mantalslängd Stockholm rote 2 1882, SSA; <http://www.dis.se/dbindex.htm>, 2003-10-20, kl 21.23, sökning på Björnström.

företrädde hon av maken.³⁶ Änkefruns andel ägdes 1884³⁷ av ångsyfabrikören, sedermera konsul Simon Berendt (1835-1911), som hade verksamhet i huset från 1861.³⁸ De två ägarna innehade sedan fastigheten tills de dog 1911 respektive 1912. Ägare enligt mantalslängden 1913 var Charlotta Lovisa (Lotten) von Kræmers sterbhus (1/2) och Simon Berendts arvingar: jägmästaren Karl Hanström (1/6, make till Simons dotter Matilda), fröken B Berendt (1/6) och fru Thérèse Berendt (1/6). 1915 var även Karl Hanström död och hans sterbhus ägde sjättedelen.

År 1921, när fastigheten delats i två enheter, nummer 7 och 8, ägdes hela Drottninggatan 24 av firman S Berendt Junior & Co medan bankir Gösta Kyhlberger (1882-1926)³⁹ ägde Brunkebergstorg 9. Det sista året som kontrollerats är 1927 och då stod grosshandlare Max Marcus (ägare till S Berendt Jr & Co och son till Simons dotter Hanna Marcus) som ägare till Wahrenberg 7, medan Wahrenberg 8 ägdes av bankir G A Kyhlbergers sterbhus. Ägandet har alltså varit långsiktigt och fastigheten har inte varit inblandad i några snabba spekulativa ägarbyten.

3.2 Hus

Det äldsta huset på Drottninggatan 24 som ännu fanns kvar på 1960-talet byggdes på 1600-talet. Under 1700-talet lades flera våningar till huset och en flygel samt nya byggnader tillkom. Efter att huset 1767 fått en fjärde våning och inredd vind skedde bara smärre förändringar. 1866 förbands flygeln med gathuset. Berendt lät 1886 den välkände arkitekten Ferdinand Boberg rita en ny fasad till det äldre huset vid Drottninggatan 24.⁴⁰ 1919 skedde en överbyggnad av gården för att utvidga bottenvåningens affärslokal, den ursprungliga affärslokalen och dess fasad har dessutom moderniserats.⁴¹

På Brunkebergstorg 9 fanns det vid mitten av 1700-talet bara enkla ekonomibyggnader. 1787 lämnade ägaren Anders Henriksson Bolin in en ritning till Ämbets- och Byggningscollegium

³⁶ Göransson, Anita, "Från släkt till marknad, Ägande arbete och äktenskap på 1800-talet", i Hirdman, Yvonne m fl, *Kvinnohistoria* (Stockholm 2003) s 111-112. Först 1874 kunde kvinnor genom äktenskapsförord bestämma över sin egen förmögenhet. 1920 blev gifta kvinnor myndiga vid 21 års ålder.

³⁷ Mantalsuppgifter Stockholm rote 2 1884, SSA.

³⁸ Mantalslängd Stockholm rote 2 1862, SSA; Enligt Grafström, Bengt G (red), *Drottninggatan förr och nu* (Stockholm 1947) så etablerades firman 1860.

³⁹ <http://www.dis.se/dbyindex.htm>, 2003-10-23, kl 19.41, sökning på Kyhlberger. Hette egentligen Gustav Adolf Kyhlberger.

⁴⁰ Hyreslista 1900; <http://medlem.spray.se/fboborg/lm>, 2003-10-02, kl 10.41.

⁴¹ Wahrenberg 7, PM med anledning av åbyggnadernas rivning 1969-08-05, SSM.

som visar ett enplanshus han avsåg att bygga. Istället uppfördes ett bostadshus med 4½ eller 5 våningar. 1812 skedde en tillbyggnad med en gårdsflygel, 2½ våningar hög. År 1967 fanns även klosett- och förrådsskjul som uppförts under senare tid.⁴²

Vid sekelskiftet 1900 bestod fastigheten (som innehöll flera hus) av tretton bostadslägenheter, varav två även användes till lager respektive butik. Totalt fanns sex enrumslägenheter utan kök, en tvårumslägenhet utan kök och två tvårumslägenheter med kök, samt en sjurooms, en femrooms och en trerums lägenhet, alla med kök samt en trerumslägenhet utan kök, inalles 30 rum och 5 kök. Det fanns fyra stycken butiker, två magasin, tre lager, en affärslokal, ett stall och vagnshus, en källare, ett stall och skjul, samt ett skjul. Verksamheter som bedrevs var kryddkramhandel⁴³, handel med halsdukar, cigarraffär och möbelhandel. En vinhandel hyrde stall, vagnshus och skjul. Ångsyfabriken S Berendt Junior & Co hade dessutom butik och lager i fastigheten.⁴⁴

Enligt mantalsuppgiften 1911 bestod Wahrenberg 3, d v s båda adresserna, av ett stenhus med 5 våningar (varav en vindsetage) och två hus in på gården med 4 respektive 2 våningar. Centralvärme fanns inte. År 1921 innehöll Wahrenberg 7, d v s Drottninggatan 24, med sina 448,5 kvadratmeter ett stenhus åt gatan med 5 etager (varav en vindsvåning), med centralvärme i butikslokalen på nedre botten, två hus åt gården med 3 respektive 4 våningar (varav en vindsvåning vardera). Wahrenberg 8, d v s Brunkebergstorg 9, bestod av ett stenhus mot gatan med 5 etager utan centralvärme. Det är svårt att förklara skillnaden i antal hus mellan 1911 (3) och 1921 (4), då enbart en gårdsöverbyggnad skett. På fotografier från 1960-talet av Drottninggatan 24, finns ett gathus, ett gårdshus och en gårdsflygel, vilka är sammanbyggda. På Brunkebergstorg 9 syns bara ett gathus.⁴⁵

3.3 Ekonomi

Detta avsnitt försöker inte förklara hur stor avkastning fastigheten gav sina ägare, då det inte finns någon bokföring tillgänglig som belyser kostnaderna för fastigheten, ej heller har ägarnas deklarationer granskats. Delen syftar mest till att förklara förändringen av fastighetens värde och visa förändringar i hyresnivån.

⁴² Wahrenberg 8, PM med anledning av åbyggnadens rivning 1969-08-04, SSM.

⁴³ Äldre benämning på specerihandel enligt Andersson, K & Anderö, H, *Ordbok för släktforskare* (Västerås 1997).

⁴⁴ Berendts ångsyfabrik och herrekipering hade funnits 107 år i huset när firman flyttade 1967 i samband med rivningen av huset enligt *Svenska Dagbladet* 1967-03-05.

⁴⁵ Kv Wahrenberg, fotografier, SSM.

3.3.1 Taxerings- och försäkringsvärde

Tabell 1 Taxerings- och assuransvärde i kronor kv Wahrenberg 3 (1862-1915) Wahrenberg 7 och 8 (1927)

Taxeringsår	1862-70	1871	1875	1879	1882-3	1884	1891	1903	1912-13	1914-15	1927
Tomt							40000				520000
Byggnad							240000				350000
Totalt	105000			265000	280000	300000	280000	300000	350000	390000	870000
Assurans	90000	120000	162000	162000		120000			162000	162000	

Källa: Mantalslängder Stockholm Klara övre 1862-1871, 1875, rote 2 1879, 1882-4, 1891, 1903, 1912-5 o 1927

Taxeringsvärdet (även kallat *uppskattat värde*) var 1862-1870 105.000 kronor för att nio år senare ha mer än fördubblats till 265.000 kronor. Mellan 1879 och 1915 steg värdet stadigt med 47%, med undantag av år 1891, som hade ett lägre värde än föregående period. Mellan 1915 och 1927 har taxeringsvärdet mer än tredubblats, och den del av värdet som ökat mest är tomtvärdet (om man jämför mellan 1891 och 1927, som var de enda år där tomt och byggnad specificerades). Taxeringsvärdet 1927 fördelade sig enligt följande: Wahrenberg 7, tomt 250.000 kronor och byggnad 250.000 kronor; Wahrenberg 8, tomt 270.000 kronor och byggnad 100.000 kronor.⁴⁶ Den stora skillnaden mellan byggnadsvärdena 1891 och 1927 kan förklaras med att Drottninggatan 24 byggdes om och ut flera gånger under perioden, medan den stora värdestegringen på tomten/tomterna kan förklaras med den stora värdeökning på tomter som ägde rum i Stockholm under denna tid.⁴⁷

Assuransvärdet som också kallas brandförsäkringsvärdet var den försäkringssumma som betalades ut om byggnaderna brann upp. 1862-1870 var fastigheten försäkrad för 90.000 kronor och 1871 vid ägarbytet höjdes försäkringsvärdet till 120.000 kronor. Assuransvärdet var höjt igen 1875 till 162.000 kronor och förblev oförändrat fram till 1915, med undantag av 1884, då varken försäkrings- eller taxeringsvärdet verkar stämma. Detta tyder på att byggnadernas värde inte ökade nämnvärt under fyrtio års tid, eller att ägarna inte ville betala högre försäkringspremier. En längre period har valts i denna undersökning för att se om ägarbytena påverkade försäkringsvärdet och vid första bytet höjdes värdet medan det andra bytet inte medförde någon förändring.

⁴⁶ Mantalslängd Stockholm rote 2 1927, SSA.

⁴⁷ Johansson, Ingemar, *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria* (Hedemora/Stockholm 1987) s 154-155.

3.3.2 Hyror

Tabell 2 Hyresintäkter i kronor 1879-1915 i kv Wahrenberg 3, respektive 1927 i kv Wahrenberg 7 och 8

År	1879	1881	1882	1884	1885	1891	1903	1913	1914	1915	1927
Drottningg		7500			10279					11000	50320
Brunkeberg		14314			12234					14335	28270
Totalt	21034	21814	22400	22258	22513	20497	20455	25335	25335	25335	78590

Källa: Mantalslängder Stockholm rote 2 1879, 1881-2, 1884-5, 1891, 1903, 1913-5 och 1927, SSA.

De totala hyresintäkterna var år 1879 21.034 kronor och sex år senare 22.513 kronor. Från 1891 till 1903 sjönk hyrorna från 20.497 kronor till 20.455 kronor, för att perioden 1913 till 1915 ligga konstant på 25.335 kronor. De sjunkande hyrorna kan förklaras med att bostadsbristen i Stockholm hade förvandlats till ett bostadsöverskott på grund av det ökande byggandet i närområdena, t ex i Sundbyberg, och att detta ledde till att hyrorna sjönk.⁴⁸ 1927 har intäkterna skjutit i höjden, 50.320 kronor erhöles i hyra för Drottninggatan 24 och 23.600 kronor för Brunkebergstorg 9. Vid en jämförelse med levnadskostnadsindex/konsumentprisindex, som används för att indexreglera (automatiskt justera) lokalhyror, där index=100 i juli 1914, går att utläsa att levnadskostnaderna hade sjunkit cirka tio procent mellan 1878⁴⁹ och 1890 (88,7 respektive 80,8) och att index hade stigit något år 1902 (84,6). 1914 hade index stigit till 100,1 och 1926 var det så högt som 171.⁵⁰

Åren 1881, 1885, 1915 och 1927 går det att utläsa hur hyresintäkterna fördelades på de olika adresserna. 1915 var S Berendt & Co den enda förstahandshyresgästen på Drottninggatan 24 och firman betalade 11.000 kr (de tog ut 4.000 kr i andrahandshyra). Hyresgästerna på Brunkebergstorg 9 betalade tillsammans 14.335 kr. Jämför man dessa hyror med 1927 så hade hyrorna i Wahrenberg 7 stigit med 357% och i Wahrenberg 8 med 97% på tolv år. År 1919 hade dock Drottninggatan 24 förändrats. En överbyggnad av gården har skett för utvidgning av bottenvåningens affärslokal. Den ursprungliga affärslokalen moderniserades senare.⁵¹

⁴⁸ http://www.lansmuseum.a.se/industri/industri1b.cfm?in_knnr=0183&in_knnr=0183, 2003-12-08, kl 22.09.

⁴⁹ Året före måste väljas eftersom lokalhyror vanligen beräknas med hänsyn till index i oktober året före, och index för innevarande år är av uppenbara skäl okänt och kan inte påverka hyressättningen.

⁵⁰ http://www.scb.se/templates/tableOrChart_33895.asp, 2003-10-23, kl 15.19. Index (årsmedel) 1878: 88,7, 1880: 87,5 1881: 89,7, 1883: 86,8, 1884: 79,7, 1890: 80,8, 1899: 85, 1902: 84,6, 1912: 98,5, 1913: 98,8, 1914: 100,1 1920: 271 samt 1926: 171.

⁵¹ Wahrenberg 7, PM med anledning av åbyggnadernas rivning 1969-08-05, SSM.

Av de lägenheter som användes som bostäder var årshyran för en etta utan kök enligt tidigare nämnda hyreslista år 1900 mellan 90 och 140 kronor, en tvåa med kök kostade mellan 275⁵² och 375 kronor, en trea utan kök kostade 500, med kök 550 kronor, 5 rum och kök 600 kronor och 7 rum och kök 1200 kronor. En tvårummare utan kök användes likaså både som bostad och butik och renderade 1000 kronor om året.

För att kunna jämföra hyrorna utan att ta hänsyn till de till- och ombyggnader som gjorts, skall här exemplifieras med två lägenheter på Brunkebergstorg 9 som inte förändrades. Detta exempel är en bostad på 1 rum utan kök som hyrdes av städerskan Johanna Jansson. Enligt hyreslistan 1900 och mantalslängden 1903 betalade hon 140 kr om året (index för 1899 och 1902 var 85 och 84,6). År 1915 var hyran fortfarande 140 kr, trots prisstegringen (index 1914 var 100,1).

Det andra exemplet är en annan lägenhet som hyrdes av bilmontören Karl Johan Näslund. Hans bostad fanns med i mantalslängderna 1912-1914 samt i mantalsuppgiften 1921⁵³ och årshyran var oförändrat 500 kr under det tre första undersökta åren medan den steg till 600 kr 1921. Detta innebar en tjugoprocentig höjning mellan 1915 och 1921, medan index mer än fördubblades från 100,1 till 271.

Det har inte varit möjligt att studera några oförändrade lokaler under en längre period. Konstateras kan att de totala hyresintäkterna mellan 1915 och 1927 ökade 2,5 gånger. Den hyresgäst som står för den största höjningen mellan 1915 och 1927 var S Berendt Jr & Co som gick från en årshyra på 11.000 kr till 36.750 kr, troligen beroende på den utökade yta som företaget fått genom ombyggnaden 1919. En annan anledning till höjningen kan ha varit att fastighetsägaren Max Marcus, som också ägde S Berendt ville ta ut en högre hyra för att föra över pengar från bolaget till sig själv personligen. Det är också påtagligt att en kontorisering har skett av Brunkebergstorg 9 år 1927. Av de totala hyresintäkterna på 28.270 kr avsåg endast 4.700 kr⁵⁴ (17%) hyra för bostäder. Under perioden skedde heller ingen förändring eller modernisering och huset saknade fortfarande centralvärme 1927. Verksamheter i huset var bland annat en cigarraffär, konsthandel, assurancesfirma,

⁵² Användes både som bostad och lager.

⁵³ Anledningen till att hyror för 1921 inte redovisas i tabell 2, är att det inte fanns en komplett hyreslista tillgänglig utan bara delar.

⁵⁴ En arbetare, f n utan anställning, KH Sahlin bor också i huset, men han verkar bo i stadsbudskontorets lokaler och det finns ingen uppgift vad han betalar i hyra.

grosshandlarrörelse, antikvariat och stadsbudskontor. Det fanns egentligen bara två renodlade bostäder och arton stycken av de tjugotre boende i huset bodde i samma lägenhet och var anställda på det närbelägna Blanchs Café. De förhöjda taxeringsvärdena medförde ökade utgifter för ägarna i form av ökad skatt, vilket säkerligen komprimerades med höjda hyror.

4 MÄNNISKORNA

4.1 Män, kvinnor och barn

Under den undersökta perioden bodde 421 män och 606 kvinnor i fastigheten, vilket innebär en kvinnodominans på 59%. Förhållandet motsvarar väl könsfördelningen i hela Klara församling, som bestod av 60% kvinnor.⁵⁵ Antalet barn under 16 år av totala andelen invånare har undersökts i den aktuella fastigheten under åren 1878, 1890, 1902, 1914 och 1926 och jämförts med hela Klara församling. År 1878, 1914 och 1926 bodde mindre än hälften så många barn i den aktuella fastigheten jämfört med genomsnittet. 1890 bodde två procentenheter färre och 1902 fem procentenheter fler än genomsnittet.⁵⁶ Andelen ogifta kvinnor som bodde i fastigheten under år 1902 uppgick till 50% (31 av 62), av dessa var 19 stycken över 30 år och bara två av dem gifte sig senare under sin tid i Klara församling, en vid 32 års ålder och en vid 36 års ålder. Med andra ord fanns det fog för Sven Lidmans beteckning ”huset med de gamla fröknarna”.

4.2 Yrken

Yrken som fanns representerade under olika perioder framgår av bilaga 1. Konstateras kan att civilstånds- och släktskapsbenämningar som hustru, änka, dotter, son, ogift med mera dominerade. Bland kvinnorna var det vanligaste yrket sömmerska, vilket inte är förvånande eftersom det fanns en ångsyfabrik i huset där det tillverkades skjortor. Benämningen piga förekom inte längre 1914 utan hade ersatts av benämningen tjänarinna. Antalet yrken och specialiseringen ökade över tiden, exotiska titlar som automatbiträde, stekerska och baderska förekom mot slutet av perioden. De flesta kvinnor arbetade med service eller inom restaurangnäringen. Den kvinna som hade högst utbildning var den tidigare nämnda advokaten, jur kand Eva Andén.

Bland männen dominerade släktskapsbenämningen son. De tre första perioderna 1878, 1890 och 1902 fanns också många med benämningen dräng, medan den 1914 och 1926 helt saknas.

⁵⁵ *Klaraskivan*, innehåller 115753 kvinnor och 77640 män.

⁵⁶ *Klaraskivan*: fastigheten 1878: 6 barn, 1890: 3, 1902: 13, 1914: 1, 1926: 4; hela Klara 1878: 4811 barn/24981 invånare, 1890: 4524/24717, 1902: 3668/22310, 1914: 2401/16355, 1926: 2327/12517.

Andelen arbetare hade dock ökat 1926, vilket kan innebära att benämningen delvis ersatt beteckningen dräng. En sökning av *Klaraskivan* visar också att antalet drängar 1878 var cirka 400 stycken medan det 1926 fanns färre än 20. För övrigt var spridningen stor med t ex medicine doktor, byggnadsarbetare av olika slag och många yrken inom tjänstesektorn. De enda två tidningsförsäljarna som finns på *Klaraskivan* bodde i fastigheten. På 1860-talet etablerade sig så kallade cityindustrier såsom tryckerier och syateljéer i området och runt 1880 hade dessa satt en stark prägel på kvarteren kring Klara kyrka.⁵⁷ Tryckerirelaterade yrken förekom åtta gånger under de undersökta perioderna.⁵⁸

Den stora spridningen av yrkeskategorier kan förklaras med att fastigheten dels bestod av den exklusiva adressen Brunkebergstorg 9, som till en början beboddes av välbeställda medborgare, och dels av det mer proletära Drottninggatan 24 med ångsyfabriken och dess sömmerskor. Mot slutet av perioden kontoriserades dock Brunkebergstorg 9 och personal från både Kontoristföreningen och Blanchs Café inhystes. De välsituerade försvann därmed från huset.

4.3 Inkomster

De inkomster som redovisas är skattepliktiga bruttoinkomsterna för mantalsskrivna i fastigheten, samt i två fall inkomst av kapital.⁵⁹ Det finns även enstaka noteringar i mantalslängderna om skattefria pensioner och livräntor samt fattigunderstöd, men dessa uppgifter verkar sporadiskt antecknade och är svårtolkade och redovisas därför inte.

Tabell 3 Bruttoinkomster i kronor för boende i kv Wahrenberg 3 (1927: 7 o 8) fördelade efter kön.

Män	1879	1891	1903	1915	1927	Kvinnor	1879	1891	1903	1915	1927
Högsta	10000	1800	1200	6400	3360	Högsta	900	1100	1500	1450	4190
Lägsta	400	700	800	750	2000	Lägsta	400	741	400	700	750
Antal	11	10	7	10	7	Antal	5	3	5	15	25
Median	400	800	800	1445	2470	Median	400	800	1000	830	1400

Källa: Mantalslängder Stockholm rote 2 1879, 1891, 1903, 1915 och 1927, SSA.

Det första undersökta året var löneskillnaden mellan den bäst och sämst betalda mannen mycket stor. Sex av männen med okvalificerade arbeten tjänade den lägsta inkomsten 400 kr.

⁵⁷ af Petersens, L (bild) & F Bedoire (text), *Från Klara till City. Stockholms innerstad i förvandling* (Stockholm 1985) s 25.

⁵⁸ 1878: en linjererska, 1890: en boktryckeriarbeterska, 1878: en bokbindaregesäll, en boktryckarekonstförvant, en bokbindarelärling (även en 1890), 1914: en typograf och en tryckeriarbetare.

⁵⁹ F d förste postvaktmästaren CA Lundgren har 1915 75 kr och hans dotter föreståndarinnan EME Lundgren har 1927 20 kr från inkomst av kapital; Personer med verksamhet i husen, men som inte är skrivna där, tas inte med.

Medicine doktor Conrad Hahn tjänade den högsta inkomsten 10.000 kr. De fem kvinnornas inkomster varierade mellan 400 kr (3 st) och 900 kr (en mamsell som arbetade på Stockholms Utskänknings AB).⁶⁰ Tolv år senare har männens lägsta lön ökat till 700 kr (3 st) och den högsta inkomsten var 1800 kr, som ett manligt handelsbiträde tjänade. De tre kvinnor som redovisade inkomst var fröknarna Lundberg som var lärarinna respektive skrivbiträde och hade 1.100 respektive 741 kr i inkomst, samt modisten Halldén som tjänade 800 kr.

Av sju män år 1903 hade fyra den lägsta inkomsten 800 kr och den högsta inkomsten 1200 kr hade ett handelsbiträde. Av fem kvinnor tjänade den med lägsta inkomsten 400 kr⁶¹ och högsta lönen 1.500 kr erhöll en handelsidkare. 1915 varierade de tio männens inkomster från 750 kr för vaktmästaren vid Fenixpalatset⁶² till 6.400 kr för direktören Aarsleff. Lägsta lönen hade sjunkit mot föregående period men medianlönen hade däremot ökat kraftigt. Av femton kvinnor bestod en tredjedel av okvalificerade restauranganställda vilket reducerade medianlönen i förhållande till föregående period. Lägst inkomst 700 kr hade några stekbiträden och diskerskor medan kassörskan Lindgren tjänade mest: 1.450 kr.

Det sista undersökta året 1927 hade männens lägsta lön mer än fördubblats jämfört med föregående period. Högsta inkomsten hade nästan halverats eftersom det inte fanns några direktörer kvar i huset. Lägsta inkomsten: 2.000 kr hade två arbetare utan anställning och högsta: 3.360 kr hade en plåtslagare. Detta år var femton av tjugofem kvinnor anställda av Blanchs café. Lägsta lön 750 kr hade en diskerska och högsta inkomsten 4.190 kr⁶³ hade en föreståndarinna vid Stockholmssystemet.

Slutsatser som kan dras är att medianlönen de första undersökta perioderna för de män och kvinnor som bott i denna fastighet var lika, sedan följde en period där kvinnornas medianlön var högre än männens, för att under de två sista perioderna öka till ett stort lönegap mellan könen till männens fördel. I regel tjänade män mer än kvinnor och inkomstskillnaderna för okvalificerade arbeten ökade under den undersökta perioden. Kvinnor kunde dock komma

⁶⁰ Föregångare till Stockholmssystemet, sedermera Systembolaget, enligt <http://www.lysator.liu.se/runeberg/nfcg/0054.html>, 2003-10-23, kl 20.46 och <http://www.systembolaget.se/svenska/om/historia/xindex.htm>, 2003-10-23, kl 20.47; Högberg, Stefan, *Stockholms historia 2* (Stockholm 1981) s 250.

⁶¹ Fröken Grapengiesser hade visserligen bara 400 kr i inkomst av tjänst eller pension, men hon hade också en förmögenhet, så den ”föreslagna inkomsten” som hon fick skatta för var 1800 kr.

⁶² Varietélokal vid Adolf Fredriks Kyrkogata, nu Citykyrkan, enligt Råberg, M m fl, *Husen på malmarna* (Stockholm 1985) s 182.

⁶³ EME Lundgren har 4.170 kr från inkomst av tjänst och 20 kr från inkomst av kapital.

upp i höga inkomster vid kvalificerade anställningar, men de blev sällan direktörer eller doktorer under denna period, även om en av Sveriges första kvinnliga läkare Maria Folkesson bodde både i kvarteret Wahrenberg 2 och 4.⁶⁴

4.4 Hushållsstorlek och -sammansättning

Källorna ger mycket olika svar om hushållsstorleken. *Klaraskivan* är ofullständig eftersom uppgift om hushållsföreståndare saknas i många fall. Enligt folkräkningen 1890 fanns 31 hushåll i kvarteret⁶⁵, att jämföra med mantalslängdens⁶⁶ 21 hushåll och med *Klaraskivans* uppgift om 46 hushåll vid samma tid. Skillnaden mellan folkräkningen och mantalslängden kan förklaras med att det i folkräkningen enbart är kärnfamiljer, dvs man och hustru (eller änka/änkling) och deras barn räknas som ett hushåll. I ett fall har även en piga medtagits. Syskon som bor tillsammans och inneboende har registrerats som enpersonshushåll i folkräkningen. Jag har valt att räkna alla personer som bor i en lägenhet som ett hushåll. Uppgifterna skall också sättas i relation till att det år 1900 enligt hyreslistan bara fanns 13 lägenheter. Simon Berendt hyr dock sju rum som enligt hyreslistan inte används som bostad, men eftersom det framgår av mantalslängderna att han hyr ut bostäder i andra hand till mellan tre och fyra hushåll, får det antas att några av dessa rum uthyrs.

Om hushållssammansättningen kan generellt sägas att nästan alla hushåll någon gång hade någon inneboende. Det kunde vara en piga, dräng, annan anställd eller någon släkting. Det fanns både ensamstående kvinnor med barn, kärnfamiljer och hushåll med anställda och/eller med inneboende.

Några exempel ur tabell 4: Montören Karl Johan Näslund som var hushållsföreståndare i trettonpersonshushållet 1914/5 hade en hustru och tio barn samt en person inneboende, lägenheten han hyrde var på två rum och kök. Muraren Johan Eriksson bodde 1902/3 tillsammans med hustru och fem barn i ett rum utan kök. I fastigheten fanns också fröken Rosalie von Printzencreutz som hyrde tre rum utan kök. Hon bodde först tillsammans med sin mor, efter moderns död hade hon en person inneboende.

⁶⁴ Sjöstrand, Nils O (red), *Ett sekel med läkaren i fokus* (Stockholm 2003) s 57; Det finns bara fyra direktriser och fyra kvinnliga medicine licentiat på *Klaraskivan*.

⁶⁵ Folkräkningen 1890 finns på <http://www.arkion.se>, 2003-10-01, kl 19.05. Kräver abonnemang för att få tillträde.

⁶⁶ Mantalslängd Stockholm rote 2 1891, visar hushållen i november/december 1890.

Då det inte finns tillgängliga uppgifter om lägenheternas yta eller antal rum varje period nöjer jag mig med att konstatera att många bodde väldigt trångt medan andra hade bättre plats.

Tabell 4 Hushållsstorlek i fastigheten Wahrenberg 3 (för år 1926/7 Wahrenberg 7 o 8)

Hushållsstorlek	År 1878/9	År 1890/1	År 1902/3	År 1914/5	År 1926/7
Enpersonshushåll		4	2	5	4
Tvåpersonshushåll	6	5	7	8	3
Trepersonshushåll	3	5	3	2	1
Fyrapersonshushåll	3	1	3	2	1
Fempersonshushåll		3	1	1	1
Sexpersonshushåll		1			
Sjupersonshushåll	1		1	1	
Åttapersonshushåll			1		
Tiopersonshushåll					1
Elvapersonshushåll	1				
Trettonpersonshushåll				1	
Efterförda		2		1	
Antal hushåll	14	21	18	21	11
Antal personer	51	56	57	61	32

Källa: Mantalslängder Stockholms stad, rote 2, 1879, 1891, 1903, 1915 o 1927, SSA.

5 SLUTDISKUSSION

I mantalslängderna träder de människor som bott i fastigheten fram. Där avslöjas vad de hade för yrke, inkomst, civilstånd och om de hade några barn. Likaså framgår också vilken hyra de betalade och i många fall var de arbetade. Uppgifter finns också om de fick fattigunderstöd eller om de hade någon pension.

Genom att följa mantalslängderna kan en uppfattning fås om hur samhället förändrades och utvecklades, t ex tillkom nya yrken i samband med industrialiseringen och specialiseringen ökade. På grund av den tekniska utvecklingen dök yrken som elektriker och chaufför upp, medan kuskar försvann. Inom restaurangbranschen förekom också många yrken och där var specialiseringen långt utvecklad. Det fanns kallskänkor, kallskänksbiträden, kokerskor, stekerskor, kaffekokerskor, kopparputserskor, städerskor och nattstäderskor.

Vad som däremot inte kan återfinnas i mantalslängderna är uppgifter om lägenheternas yta eller standard. Trångboddhet kan räknas på flera sätt. Ett är att räkna antal personer per rum och kök, ett annat är att räkna antalet personer per eldstad. Enligt *Växande stad* var antalet invånare vid år 1900 140 personer per 100 rum och kök, vilket inte hade ändrats nämnvärt

under ett par decennier. En fjärdedel av hela arbetarbefolkningen var inneboende.⁶⁷ Mantalsuppgifterna kan i vissa fall ge svar på antal rum i en lägenhet, om kök finns och om centralvärme är installerat. Lägenheternas yta uppges dock inte, ej heller någon uppgift om antalet eldstäder. Trots det kan konstateras att det i vissa hushåll måste ha varit mycket trångt.

Fastigheten var speciell eftersom det Kræmerska huset vid Brunkebergstorg beboddes av välsituerade människor medan husen på Drottninggatan till stora delar upptogs av ångsyfabriken, dess anställda och andra arbetare. Omkring 1880 avtog nedre Norrmalms ställning som högklassigt bostadsområde, och Östermalm övertog framförallt denna ställning⁶⁸, vilket avspeglas i huset vid Brunkebergstorg. De välbärgade flyttade ut och ersattes av kontor och tjänstefolk.

Kvarteret och husens historia har visat sig intressanta. Flera personer som bodde i eller ägde fastigheten är omtalade i *Nationalencyklopedin* och/eller i *Svenskt biografiskt lexikon*. Några av dessa personer har här bara nämnts i förbigående.

⁶⁷ Lindberg, Folke, *Växande stad* (Stockholm 1980) s 490.

⁶⁸ af Petersens, L (bild) & F Bedoire (text), *Från Klara till City. Stockholms innerstad i förvandling* (Stockholm 1985) s 25.

Bilaga 1 Kvinnors och mäns yrken och titlar i antal personer i kv Wahrenberg 3 1878, 1890, 1902, 1913 resp 7 och 8 1926

Kvinnor	1878	1890	1902	1914	1926	Män	1878	1890	1902	1914	1926
Hustru	6	14	5	5	6	Son	4	9	7	4	2
Piga	6	4	1			Dräng	3	5	2		
Sömmerska	6	1	2	1	3	Arbetskarl	3	2			
Jungfru	6					Utan titel	3				
Mamsell	3	2	1			Svarvare	2				
Dotter	3	8	11	8		Yngling	1				
Utan titel	1					Snickeriarbetare	1	1			
Ogift	1	3	12	7	1	Lärling	1				
Korist v Kungl Teatern	1					Bokbindaregesäll	1				
Fältskärsmästareänka	1					Fil mag, amanuens i KB	1				
Statssekreterareänka	1					Medicine doktor	1				
Snickaregesällsänka	1					E o kontorsskrivare h B	1				
F d piga	1					E o kammarskrivare AB	1				
Städerska	1	1			3	Lärare vid k Sjökrigsskolan	1				
Kokerska	1					Kusk	1	1			
Restauratris	1					Skomakare	1	2			
Linjerska	1					Sockerbagare	1				
Tvätterska		1				Konditoriarbetare	1				
Fröken		2	1		1	Agent	1	1			
Smedshustru		2				Gesäll	1				
Folkskollärarinna		1				Boktryckare-konstförvant	1				
Polisöverkonstapelänka		1				Bokbindarelärling	1	1			
Arbetskarlänka		2		1		Järnarbetare		3			
Brödförsäljerska		1				Skoarbetare		4			
Boktryckeriarbeterska		1				Hattmakare		1			
Snickareänka			1			Modehandlare		1			
Körnsnäsänka			1	1		Bokhållare		1	2		1
Tullförvaltaränka			1			Kypare		1	1		
Målararbetarhustru			1			Uppassare		1			
Kassörska			1			Portvakt		1			
Skomakaränka			1	1		Kontorsvaktmästare		1			
Dotter/sömmerska i hus			1			Handlande		1		1	
Änka				1		Målaregesäll		1	1		
Fabriksarbeterska				1		Arbetare			1	2	4
Automatbiträde				1	1	Portvakt/maskinist			1		
Tjänarinna				3	1	Murare			1		
Biträde				1		Bokförare			1		
Kallskänka				1		Skrädderiarbetare			1		
Köksa				2		Studerande			1		
Frånskild typografhustru				1		Målare			1		
Frånskild bokförläggarhus				1		Reserv underlöjtnant/serg			1		
Postvaktmästareänka					1	Handelsbiträde			1		
Lagerföreståndarinna						Brevbärare				1	
Baderska						Bildhuggare				1	1
Ogift, utan anställning						Fabriksarbetare				1	
Kontorsskrivarehustru						Galvanisörlärling				1	
Uppasserska						4 Arbetare/montör				1	
Frånskild vaktmästarehustru						1 Arbetare/handelsbiträde				1	
Advokat, jur kand						1 Typograf				1	
Tvättförestånderska						1 Metallarbetare				1	1
Stekerska						1 Tryckeriarbetare				1	
Bageriarbeterska						1 Handelsföreståndare				1	
Summa kvinnor	41	44	40	36	30	Prämskeppare					1
						Hovmästare					1
Förklaringar						Måleriarbetare					1
Linjerska, sköter maskin som gör linjer på papper.						Vaktmästare					1
Korist, sjunger i kör.						Tidningsförsäljare					2
Restauratris, förestår restaurang.						Plåtslageriarbetare					1
Automatbiträde, arbetare vid matförsäljningsställe där maten säljs i automater.						Sjöman					1
Boktryckare-konstförvant = typograf						F d sjöman					1
						Hamnarbetare					1
						Chaufför					1
						Elektriker					1
						Lagerarbetare					1
Summa män och kvinnor	73	82	62	53	52	Summa män	32	38	22	17	22

Källa: Klaraskivan

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

GENLINE

Dopbok Örberga, Östergötlands län.

STOCKHOLMS STADSARKIV (SSA)

Mantalslängder Stockholms stad Klara övre 1860, 1862-1871, 1875.

Mantalslängder Stockholms stad rote 2 1879, 1882-1884, 1891, 1903, 1912-1915 och 1927.

Mantalsuppgifter Stockholms stad rote 2 1881, 1885, 1911, 1921.

STOCKHOLMS STADSMUSEUM (SSM)

Kv Wahrenberg, fotografier.

Kv Wahrenberg 1, PM med anledning av åbyggnadens rivning 1969-08-05.

Kv Wahrenberg 7, PM med anledning av åbyggnadernas rivning 1969-08-05.

Kv Wahrenberg 8, PM med anledning av åbyggnadens rivning 1969-08-04.

Wahrenberg 3, Byggnadsnämndens arkiv.

Tryckta källor

Klaraskivan, Stockholms Historiska Databas CD-ROM (Stockholm 2000).

Lundgren, A R, *Karta över Stockholm 1885*, SSA, Kart- och ritningssamlingen.

Statistisk årsbok för Stockholms stad 1915.

Dagstidningar

Svenska Dagbladet, 1967.

Internetmaterial

<http://histlab.itc.stockholm.se>, 2003.

<http://mapage.noos.fr/cdedardel>, 2003.

<http://medlem.spray.se/fboborg>, 2003.

<http://spraakdata.gu.se>, 2003.

<http://www.arkion.se>, 2003.

<http://www.bibelsallskapet.se>, 2003.

<http://www.dis.se>, 2003.

<http://www.ddss.nu>, 2003.

<http://www.genline.se>, 2003.
<http://www.lansmuseum.a.se>, 2003.
<http://www.lysator.liu.se>, 2003.
<http://www.msib.se>, 2003.
<http://www.samfundetdenio.com>, 2003.
<http://www.scb.se>, 2003.
<http://www.ssa.stockholm.se>, 2003.
<http://www.svar.ra.se>, 2003.
<http://www.systembolaget.se>, 2003.

Litteratur

Andersson, Kent & Henrik Anderö, *Ordbok för släktforskare* (Västerås 1997).
 Grill, Erik (red), *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1975-1977).
 Grafström, Bengt G (red), *Drottninggatan förr och nu* (Stockholm 1947).
 Hirdman, Yvonne med flera, *Kvinnohistoria* (Stockholm 2003).
 Högberg, Staffan, *Stockholms historia 2* (Stockholm 1981).
 Jarrick, Arne & Olle Josephson, *Från tanke till text* (Lund 1996).
 Johansson, Ingemar, *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria* (Hedemora/Uppsala 1987).
 Lidman, Sven, *Huset med de gamla fröknarna* (Stockholm 1918).
 Lindberg, Folke, *Växande stad* (Stockholm 1980).
Nationalencyklopedin Multimedia 2000 (Malmö 2000).
 af Petersens, Lennart (bild) & Bedoire, Fredric (text), *Från Klara till City. Stockholms innerstad i förvandling* (Stockholm 1985).
 Råberg, M med flera, *Husen på malmarna* (Stockholm 1985).
 Sjöbrandt, Anders & Björn Sylvé, *Stockholm – staden som försvann* (Stockholm 2000).
 Sjöstrand, Nils O (red), *Ett sekel med läkaren i fokus, Läkarförbundet 1903-2003* (Stockholm 2003).
 Sjögren, Arthur, *Drottninggatan genom tiderna* (Stockholm 1923).
 Stahre, N-G med flera, *Stockholms gatunamn* (Uppsala 1983).